Η Αθήνα και τα σπίτια της από την μεταπολεμική ως την καταναλωτική κρίση στο έργο του Αντρέα Φραγκιά

Τάμαρα Κόστιτς-Παχνόγλου*

Οι πόλεις στο έργο ενός από τους πιο σημαντικούς Έλληνες μεταπολεμικούς συγγραφείς, του Αντρέα Φραγκιά, ενσωματώνουν και εκφράζουν με τη μορφή τους όλη τη νεότερη ιστορία της ελληνικής κοινωνίας, όπως αυτή σημάδεψε και τον ίδιο τον συγγραφέα. Το έργο του παρακολουθεί τη ζωή στην Ελλάδα από το 1950 ως το 1985-86. Από τον πρώτο χρόνο μετά τον Εμφύλιο πόλεμο ως σχεδόν την τελευταία δεκαετία του 20ού αιώνα η μοίρα της πόλης ακολουθεί και αντανακλά τη μοίρα των περισσότερων κατοίκων της.

Αν και οι κάτοικοι ίσως δεν το παρατηρούν πάντα, ειδικά στο τελευταίο μυθιστόρημα, όλα αυτά τα χρόνια μπορούν από κάποια άποψη να θεωρηθούν χρόνια κρίσης. Οι περισσότεροι άνθρωποι τείνουν να πιστεύουν ότι η κρίση υπάρχει μόνο αν στερούνται τα υλικά αγαθά, αλλά η κρίση σίγουρα μπορεί να έχει και άλλες όψεις. Επηρεάζει αναπόφευκτα όσο τους κατοίκους, τόσο και τον περιβάλλοντα χώρο τους. Τρία από τα τέσσερα μυθιστορήματα του Αντρέα Φραγκιά (*Άνθρωποι και σπίτια, Η καγκελόπορτα, Το πλήθος*) διαδραματίζονται μέσα σε μια μεγαλούπολη, η οποία, αν και στο τελευταίο μυθιστόρημα δεν αναφέρεται ρητά, είναι η Αθήνα.

Ο σκοπός της εργασίας αυτής είναι να εξετάσει την κατάσταση της πόλης και των σπιτιών της όπως την παρουσιάζει ο συγγραφέας στα τρία αυτά μυθιστορήματα, όπως και την επιρροή που η πόλη έχει στους κατοίκους της. Το ενδιαφέρον του συγγραφέα για τον χώρο φαίνεται ακόμα και στους τίτλους των πρώτων δυο μυθιστορημάτων. Θα επιχειρήσουμε να βρούμε απάντηση στις εξής ερωτήσεις: Είναι η πόλη του Φραγκιά ένας ελεγχόμενος και προστατευμένος χώρος ή χαοτικός και απειλητικός, ουδέτερος ή κοινωνικά χρωματισμένος, ελεύθερος για απεριόριστη κίνηση ή περιορισμένος; Πώς επηρεάζονται η πόλη και τα σπίτια της από τις κρίσεις επίκαιρες για κάθε συγκεκριμένη περίοδο; Παραμένει η Αθήνα πάντα ίδια ή κάτι αλλάζει ουσιαστικά; Ποιες συνέχειες και ποιες ασυνέχειες μπορούμε να παρατηρήσουμε; Μπορούσε η κατάσταση της πόλης στο τελευταίο μυθιστόρημα να αναγγείλει την κρίση που περνάει η Ελλάδα την τωρινή περίοδο[1]; Τι είναι η αρρώστια των σπιτιών για την οποία γίνεται λόγος στο τελευταίο μυθιστόρημα;

---

* Μ.Α. Τάμαρα Κόστιτς-Παχνόγλου, Λεκτοράτο της Ελληνικής γλώσσας, Φιλοσοφική Σχολή, Πανεπιστήμιο Νις, Σερβία. E-mail: tamara.kostic.pahnoglu@filfak.ni.ac.rs

[1] Η Έρη Σταυροπούλου αναφέρει για το *Πλήθος*, «Καθώς, μάλιστα, είναι γραμμένο στις αρχές της δεκαετίας του ’80, μπορεί να θεωρηθεί προφητικό, γιατί πολλές από τις εικόνες ζωής που παρουσιάζει, όσο υπερβολικές κι αν πρωτοφαίνονται, έχουν επαληθευτεί με απόλυτη ακρίβεια, όπως ο πολλαπλασιασμός των τροχαίων ατυχημάτων, η μόλυνση της ατμόσφαιρας και η καταστροφή των πόλεων, οι μολυσμένες τροφές και ο ευτελισμός της ανθρώπινης ζωής, η παντοδυναμία της τηλεόρασης και το κυνήγι της δημοσιότητας, η μαζικότητα στη συμπεριφορά των ανθρώπων, τέλος, το καταπιεστικό αόρατο σύστημα που εξουσιάζει τον κόσμο. Πράγματι, αν

Στα πρώτα δύο μυθιστορήματα ο Φραγκιάς αναφέρει τοπωνύμια από την Αθήνα και δεν υπάρχει αμφισβήτηση για το πού διαδραματίζονται τα γεγονότα. Στη μελέτη της για την πόλη στο έργο του Φραγκιά, η Μαρίνα Κοκκινίδου για το *Άνθρωποι και σπίτια* σημειώνει ότι, εκτός από την λαϊκή γειτονιά, μέρη που βλέπουμε για πολύ λίγο είναι η Κοκκινιά, το λιμάνι του Πειραιά και η αναφορά στο μεγάλο εμπορικό δρόμο της Ερμού[2]. Μπορούμε να προσθέσουμε ότι σε ένα σημείο αναφέρεται και ότι η Αγγελική μένει στο σπίτι στην οδό Αγίου Δημητρίου, όπως και η οδός Πειραιώς, σε μια αναφορά στη σκέψη του Νίκου. Στη συνέχεια η Κοκκινίδου παρατηρεί ότι δεν κατονομάζεται η συνοικία στην οποία εξελίσσεται η ιστορία, αλλά προκύπτει από ορισμένες μικρολεπτομέρειες που δίνονται καθ'οδόν και σποραδικά: μια μικρή πλατεία, κοντά στο ποτάμι, στη γέφυρα, σπίτια ισόγεια με κεραμίδια, αυλές με απλωμένα ρούχα και γλάστρες, οι στέγες μερικές φορές στάζουν με τις βροχές, κάποια ισόγεια πλημμυρίζουν, οι χωματόδρομοι το καλοκαίρι είναι όλο σκόνη και το χειμώνα λασπωμένοι. Θα μπορούσε να είναι μια οποιαδήποτε Δυτική Συνοικία, αμέσως μετά τον πόλεμο, από τους Άγιους Αναργύρους ως τον Ταύρο. Η ίδια η Αθήνα μόνο μία φορά αναφέρεται και άλλη μία φορά η Κοκκινιά[3].

Στην *Καγκελόπορτα* η κατάσταση αλλάζει, αναφέρονται ονομαστικά πολύ περισσότερες περιοχές από την Αθήνα[4], όπως η Ομόνοια, το Σύνταγμα, το Μοναστηράκι, το Θησείο, το Ζάππειο, η Συγγρού, τα Πετράλωνα, η περιοχή της Αγίας Ειρήνης μεταξύ των οδών Αιόλου και Αθηνάς, η Πατησίων, το Μεταξουργείο, το Χρηματιστήριο και η Σοφοκλέους, το Φάληρο και οι παραλιακές συνοικίες, η Βάρκιζα και το Σούνιο, ο Χολαργός[5].

Όσο αφορά *Το πλήθος*, ο συγγραφέας κατά κάποιον τρόπο αφήνει τον αναγνώστη να αποφασίσει μόνος του αν η πόλη που περιγράφεται είναι η Αθήνα, αν και πουθενά δεν αναφέρεται το όνομά της. Η Κοκκινίδου αναφέρει ότι *είναι αναμφισβήτητο ότι η πόλη φέρει χαρακτηριστικά που παραπέμπουν σε όλες τις σύγχρονες μεγαλουπόλεις*[6], και η Σταυροπούλου παρατηρεί ότι *ο χώρος, τα πρόσωπα και τα διάφορα επεισόδια δεν παρουσιάζουν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά «ελληνικότητας», αλλά αντίθετα, η ιστορία θα μπορούσε να διαδραματίζεται σε οποιοδήποτε μέρος της γης*[7]. Εμείς θα προσπαθήσουμε να βρούμε επιχειρήματα που να αποδεικνύουν ότι αυτή η πόλη είναι η Αθήνα. Ο Αντρέας Φραγκιάς σε όλο το έργο του δεν

το έργο αποτιμηθεί με βάση τη σχέση του με τη σημερινή πραγματικότητα, αποδεικνύει περίτρανα την οξύτατα διεισδυτική ματιά του συγγραφέα απέναντι στα προβλήματα του καιρού του». (Σταυροπούλου, 112)

[2] (Κοκκινίδου, 99)

[3] (Μηλιώνης, 42)

[4] Π.χ. ο Αντώνης *Έτρεξε από την Ομόνοια στο Σύνταγμα κι' από κει στο Τελωνείο, στην Εφορία με τις σαραβαλιασμένες σκάλες, στο Υπουργείο, στο μαγαζί με τα ηλεκτρικά είδη, στους πελάτες.* (Φραγκιάς 1955, 43)

[5] Και η Κοκκινίδου απαριθμεί όλες αυτές τις περιοχές. (Κοκκινίδου, 99)

[6] (Κοκκινίδου, 101)

[7] (Σταυροπούλου 2001, 178)

έδειχνε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις συνθήκες και τη ζωή εκτός του ελλαδικού χώρου[8]. Ως συγγραφέας και καλλιτέχνης μάς δημιουργεί την εντύπωση ότι ζωγράφιζε τους πίνακες του χώρου που έβλεπε γύρω του. Στα πρώτα τρία μυθιστορήματα αυτό είναι σίγουρο και αυτό μας δίνει τη βάση να υποθέσουμε ότι, ως συνέχεια των πρώτων τριών μυθιστορημάτων, και *Το πλήθος* αναφέρεται στην ελληνική πραγματικότητα. Ένας ακόμα λόγος να συμπεραίνουμε ότι και *Το πλήθος* περιγράφει την Αθήνα είναι το γεγονός ότι εκείνα τα χρόνια αυτή ήταν η μεγαλούπολη στην οποία ο Φραγκιάς ζούσε, την γνώριζε καλά, την αγαπούσε και νοιαζόταν για το μέλλον της τόσο, ώστε να προσπαθήσει με έγκαιρη προειδοποίηση να προτρέψει τις δυσάρεστες εξελίξεις στο μέλλον της. Η παγκοσμιοποίηση έφερε τις περισσότερες μεγαλουπόλεις του κόσμου στην κατάσταση να έχουν την παρόμοια μοίρα και γι'αυτόν τον λόγο όλα όσα ισχύουν για την Αθήνα ισχύουν και για μια οποιαδήποτε σημερινή μεγαλούπολη του κόσμου, όπως ακριβώς αναφέρουν και η Σταυροπούλου και η Κοκκινίδου στις μελέτες τους.

Αν παρατηρήσουμε το έργο του Φραγκιά ως σύνολο, μπορούμε να βγάλουμε συμπεράσματα για τις αλλαγές της αρχιτεκτονικής όψης της Αθήνας από την περίοδο αμέσως μετά τον Εμφύλιο μέχρι την προτελευταία δεκαετία του εικοστού αιώνα.

Οι περιγραφές των σπιτιών και της πόλης στο *Άνθρωποι και σπίτια* είναι συχνά λυρικές και αυτή η τάση απουσιάζει από τα επόμενα έργα. Μας δημιουργείται η εντύπωση ότι ταίριαζε με την ελπίδα που ήταν ζωντανή εκείνα τα χρόνια, αλλά είχε αρχίσει να ξεθωριάζει όταν στους περισσότερους αποδείχτηκε ότι οι ελπίδες τους ήταν μάταιες. Μερικές από τις ωραιότερες περιγραφές είναι οι εξής: *Η γειτονιά μας ξάπλωσε απόψε με βρεμένα ρούχα. Κουκουλώθηκε με τη νοτισμένη κουβέρτα της βροχής και θέλει να κλείσει με το ζόρι τα μάτια της*[9]. Οι περιγραφές των σπιτιών και των αυλών τους, ζωγραφίζουν αυθεντικά την καθημερινή ζωή εκείνης της περιόδου[10].

---

[8] Εξάλλου, σε κανένα μυθιστόρημα η ιστορία δεν είναι αναγκαστικά αποκλειστικά ελληνική, «Η εκτεταμένη μεταπολεμική αθλιότητα της Αθήνας δεν είναι ένα αποκλειστικά ελληνικό χαρακτηριστικό μιας απολύτως προσδιορισμένης εποχής, αλλά ένα ανθρώπινο καθεστώς εν δυνάμει». (Χατζηβασιλείου 2000, 64)

[9] (Φραγκιάς 1955: 241) Επίσης: *Τώρα που βραδιάζει, σα να γείρανε περισσότερο οι στέγες και τα σπίτια χάνονται παρατημένα στην ησυχία και στη σκοτεινιά τους. 39* Η Σοφία σκεφτόταν, *Τούτη την ώρα όλοι ερωτεύονται και ξεμοναχιάζονται κατά πώς πρέπει. Και τα σπίτια, λες κι' έχουνε γυρίσει τις πλάτες τους στο δρόμο για να φτιάξουνε τη ζεστασιά που τους χρειάζεται, για το δικό τους έρωτα. Κανένας δεν σκέφτεται τώρα τίποτ' άλλο.* (Φραγκιάς 1955: 234)

[10] *Κι η γειτονιά χαίρεται τον ήλιο που της χτυπάει τα παράθυρα. Τα κεραμίδια κι οι λάσπες στους χωμάτινους δρόμους πάνε να ξεραθούνε. Οι κότες φτερουγίζουν στις αυλές, τα ρούχα απλωθήκανε στα πρεβάζια να στεγνώσουν απ'την υγρασία και τον ιδρώτα. Βάζεις το κεφάλι σου κατ'απ'τη βρυσούλα της αυλής. Το σαπούνι βρίσκεται στο βαθούλωμα, ανάμεσα στις πέτρες της μεσοτοιχίας. Γυρίζεις κατά τον τοίχο να κουμπώσεις το βρακί σου και ρωτάς αν θα πάμε τ'απόγεμα στη μπάλα.* σ. 165 *Σ'όλο το μάκρος του δρόμου έχει στήλους με φώτα. Από κει κι'ύστερα το χώμα είναι μαλακό κι'ανακατεμένο με πέτρες. Είναι τ'άχτιστα οικόπεδα με πεταμένους ντενεκέδες, κονσέρβες, ξύλα, μικρούς θάμνους και τις νύχτες βλέπεις σύρριζα στη μάντρα δυο σμιχτές σκιές που κάθονται ώρες και φιλιούνται.* (Φραγκιάς 1955: 140-141)

Όλα τα σπίτια είναι ήσυχα, σαν να κρύβουν καλά τα μυστικά των κατοίκων τους. *Τα σπίτια κρύβουνε μέσα τους ανθρώπους που λένε τα δικά τους. Όλοι έχουνε τα μυστικά τους, κρυφά διπλωμένα*[11]. Στο *Άνθρωποι και σπίτια* και η Καγκελόπορτα είναι χαμηλά, φτωχά, αλλά συνδεμένα μεταξύ τους με κοινές αυλές, όπως ήταν κοινές και η φτώχια και η ανεργία[12]. Ο περιορισμός στη φτωχογειτονιά στο *Άνθρωποι και σπίτια* αντικαθρεφτίζει την παθητική στάση των ηρώων προς τη μοίρα τους, περιμένουν να αλλάξει χωρίς την ενεργή συμμετοχή τους[13]. Στην αρχή του μυθιστορήματος όλα τα σπίτια ήταν σε άσχημη κατάσταση, ειδικά τα καμένα[14]. Για το δικό του σπίτι ο Αργύρης αναφέρει: *Το σπίτι μας έχει παλιώσει. Έχει παλιώσει επικίνδυνα*[15]. Στο *Άνθρωποι και σπίτια* κοινό χαρακτηριστικό όλων των σπιτιών είναι η εγκατάλειψη, η απουσία φροντίδας και τάξης, στοιχεία που αντανακλούν βέβαια τη φτώχεια και τα προβλήματα των κατοίκων τους[16]. Ο φόβος της επιβίωσης ήταν ο λόγος που τα σπίτια δεν ήταν εστίες αγάπης και ζεστασιάς. *Το κάθε σπίτι έχει την πόρτα του, κι'όπως φαίνεται, είναι καλά κλεισμένη αυτή την ακαθόριστη ώρα. Είναι κι'ο φόβος που παραμονεύει στις γωνιές. Κι'ίσως νάναι πιο φρόνιμο να μαζεύεται κανείς νωρίς*[17]. Το καμένο σπίτι της Αγγελικής φαινόταν κατεστραμμένο για πάντα και από την αρχική περιγραφή κανείς δεν θα μπορούσε να φανταστεί ότι κάποια στιγμή θα το κατοικήσουν πάλι[18]. Η Σταυροπούλου παρατηρεί πως η αναγκαστική επανεγκατάσταση της Αγγελικής στο καμένο σπίτι υποδηλώνει ανάμεσα σε άλλα και ότι η μνήμη του ηρωικού αλλά και τραγικού παρελθόντος δεν απαλείφεται τελειωτικά[19]. Η μόνη μόνιμα αισιόδοξη είναι η Βάσω, και αυτό

---

[11] (Φραγκιάς 1955, 223), Επίσης, *Περνάει ανάμεσα από χαμηλά σπίτια με αυλές και μάντρες ήσυχες και μουλιασμένες.* (Φραγκιάς 1955, 225)

[12] (Κοκκινίδου, 102)

[13] (Κοκκινίδου, 100)

[14] *Στο «Άνθρωποι και σπίτια» όλα διαδραματίζονται με φόντο μια σειρά καμένων σπιτιών (σιωπηλοί μάρτυρες ενός ένδοξου αντιστασιακού, πολύ νωπού, ακόμα, παρελθόντος), ρημαγμένα ή απλώς εγκαταλελειμμένα εργοστάσια, ένα κεντρικό ασφαλτοστρωμένο δρόμο, κάποια γέφυρα, χαμόσπιτα, πολλά με στέγη από πισσόχαρτο, λασπόδρομους, το κεντρικό καφενείο της πλατείας με τον φωνογράφο στη διαπασών, μικρομάγαζα σχεδόν αυτοσχέδια και κάποιο γήπεδο που δύσκολα μπορεί να πει κανείς πού βρίσκεται ακριβώς. Αυτή είναι η γειτονιά, σ'αυτήν βρίσκονται τα σπίτια, σ'αυτά κατοικούν, κινούνται, πάσχουν, ελπίζουν, ερωτεύονται, απογοητεύονται ή απλώς περιφέρονται οι άνθρωποι.* (Παπαγεωργίου, 46)

Τα πάρα πέρα σπίτια είναι καμένα. Πολλά στη σειρά, κοντά στη γέφυρα. Όλοι ξέρουμε πώς καήκανε και δε μιλάμε πια γι'αυτό. Απ'την άλλη μεριά που ισκιώνει γρήγορα, είναι τα πλήθινα με τους χωματένιους αυλόγυρους και τις γλάστρες. Το δικό μας δεν έχει γλάστρες, γιατί δε μένει καιρός για τέτοιες έγνοιες. Είναι και το κλειστό εργοστάσιο. Όχι βέβαια πως αυτό ξέρανε τα λουλούδια μας, μα πρέπει νάχει κάποια σημασία για όλες τις γλάστρες και τις αυλές της γειτονιάς. (Φραγκιάς 1962, 9)

[15] (Φραγκιάς 1962, 17)

[16] (Σταυροπούλου 2001, 131)

[17] (Φραγκιάς 1962, 126)

[18] *Ο τοίχος του σπιτιού είναι κατάμαυρος και μέσα δεν υπάρχει τίποτα. Τα πατζούρια, οι πόρτες και τα πράματα του σπιτιού καήκανε. Κι' ο μέσα τοίχος της μπροστινής κάμαρης στο παράθυρο, φαίνεται, πολύ γαλάζιο, ένα κομμάτι ουρανός.* (Φραγκιάς 1962, 25-26) *Τα καμένα σπίτια είναι άδεια. Στη σειρά, με μαυρισμένους τοίχους και χωρίς παράθυρα. Όσα είταν με κεραμίδια ξεταβανώθηκαν και χάσκουνε στον ουρανό πούναι από πάνω τους.* (Φραγκιάς 1962, 33)

[19] (Σταυροπούλου 2001, 132)

φαίνεται και από την εξωτερική όψη του σπιτιού της. *Ο τοίχος του χαμηλού σπιτιού είναι τριανταφυλλής με φαρδιούς λεκέδες και μπερδεμένα σχήματα*[20].

Το μόνο ζωντανό μέρος ήταν το καφενείο και η πλατεία στην οποία βρισκόταν, και τις Κυριακές και το στάδιο[21]. Η ζωντάνια του καφενείου τονίζει ακόμα πιο πολύ την απομόνωση και την δυστυχία του Αργύρη[22]. Τις Κυριακές η όψη της πόλης άλλαζε. *Οι δρόμοι που πέρασε τ'αυτοκίνητο είταν άδειοι, όπως είναι πάντα τις Κυριακές οι δρόμοι της Αθήνας*[23].

Το τέλος του μυθιστορήματος αντανακλά την ελπίδα για την καλύτερη ζωή που ήταν ένα γενικό συναίσθημα εκείνα τα χρόνια. Για κάποιους η καλύτερη ζωή ήδη είχε αρχίσει να φαίνεται. Το σπίτι του Αργύρη και της Γεωργίας ζωντάνεψε εντελώς[24]. Για την Γεωργία ήταν αδύνατο η ευτυχία να κατοικήσει σε βρώμικο και παρατημένο σπίτι. *Τώρα που θα φτιάξει ο καιρός πρέπει ν'ασπρίσουμε την κάμαρη και να φυτέψουμε κάνα λουλούδι στην αυλή μας. Έστω και μολόχες. Νάναι σα σπίτι που κάθονται άνθρωποι. Θα δουλεύουμε και οι δύο. Όταν τα παράθυρα είναι βαμένα μπαίνει περισσότερος ήλιος*[25]. Όμως, ακόμα και η Όλγα, η οποία ήταν ακόμα άρρωστη, είδε θετικές αλλαγές στο σπίτι της. Στην αρχή του μυθιστορήματος το σπίτι της περιγράφεται ως εξής: *Ο αέρας τρώει τις πέτρες που ξέρανε ο ήλιος, τα πατζούρια δεν κλείνουν κι' η πόρτα χάσκει*[26]. Στο τέλος η εικόνα είναι διαφορετική: *Σήμερα τα πλακάκια της αυλής είναι παράξενα καθαρά και το δωμάτιο ξαναβρήκε κάτι απ'την ησυχία του*[27].

Η *Καγκελόπορτα* διαδραματίζεται μόνο λίγα χρόνια μετά το *Άνθρωποι και σπίτια*. Με άριστη χρήση των σχημάτων λόγου ο αφηγητής ζωγραφίζει τα σπίτια της Αθήνας στην αρχή του δεύτερου μισού του εικοστού αιώνα[28]. Οι περισσότεροι άνθρωποι ήταν ακόμα φτωχοί και

---

[20] (Φραγκιάς 1962, 254)

[21] *Στην πλατεία ανάψανε τα φώτα, κι' όλοι μιλάνε δυνατά. Γυαλίζουνε και λαμποκοπάνε στραφτερά τα ποτήρια και τα τζάμια των καφενείων.* (Φραγκιάς 1962, 39)

[22] *Κάθισε σαν άνεργος στο καφενείο. Ο κόσμος κάνει περίπατο με τα τραγούδια του μεγαφώνου. Οι φωνές απ'το γήπεδο γίνανε παράξενα ζωηρές.* (Φραγκιάς 1962, 210) *Στην πλατεία φώτα, κόσμος, φωνές κι' αυτοκίνητα. Ανακατεύονται όλα, ζαλισμένα.* (Φραγκιάς 1962, 223)

[23] (Φραγκιάς 1962, 10-11) Επίσης, *Τις Κυριακές, σταματάνε οι καπνοί απ'τα φουγάρα, και τα μικρομάγαζα κλείνουνε.* (Φραγκιάς 1962, 12)

[24] Είναι χαρακτηριστικό ότι στο τέλος του *Άνθρωποι και σπίτια* η βελτίωση της σχέσης του Α. και της Γ. θα φανεί από την περιγραφή του ταχτοποιημένου πια σπιτικού τους. (Σταυροπούλου 2001, 131)
Στα πόμολα του κρεβατιού, γυαλίζουνε οι μπρούτζοι και στέλνουνε παράξενα φωτερά σχέδια στον απέναντι τοίχο. Η Γεωργία τα έτριψε προχτές πολλή ώρα ώσπου φύγανε ολότελα οι σκουριές κι' η θαμπάδα πούχανε απ'την πολυκαιρία. Σφουγγάρισε και το πάτωμα με σαπυνάδα. Έπλυνε και τα τζάμια πούχανε γεμίσει λασπωμένες γραμμές απ΄τη βροχή. Τώρα η κάμαρη είναι καθαρή. Η Γεωργία έβαλε άσπρο τραπεζομάντηλο με κεντήματα κι' έστρωσε μια καλή κουβέρτα πούχαν στο μπαούλο. Στο ντουλάπι με το τζάμι η Γεωργία έβαλε στα ράφια γαλάζιο χαρτί κομένο γλώσσες με σχέδια, κι'έτριψε γερά τα τζάμια του απ'τις δαχτυλιές και τα μυγοφτύσματα. (Φραγκιάς 1962, 325)

[25] (Φραγκιάς 1962, 310)

[26] σ. 20

[27] σ. 331

[28] *Η πλατεία, τα σπίτια, η δενδροστοιχία τυλίγονται στην σταχτιά ησυχία τους.* Βλ. Φραγκιάς Αντρέας, *Η* Καγκελόπορτα, ΚΕΔΡΟΣ, σ. 285 *Ο Υμηττός είταν μενεξεδένιος, η Αθήνα αναπαυόταν στην καταγάλανη ώρα της, το σπιτάκι ήσυχο, κλεισμένο στην ησυχία του πράσινου φράχτη του.* (Φραγκιάς 1962, 409) *Τα σπίτια στοιχίζονται*

στα σπίτια τους φαινόταν αυτή η φτώχια. *Όλα αθροίζονται σ'αυτό το σπίτι. Τίποτα δεν ξαλαφρώνει την πυκνή αγωνία που μαζεύεται και κατακάθεται τόσα χρόνια. Τούτο το σπίτι θα ξεχωρίζει κι'απ'έξω, δε θα μοιάζει με τ'άλλα. Το μέτωπό του θάναι ζαρωμένο, η στέγη του γερμένη μονόπατα. Σαν ένα χάλασμα του πολέμου, που δε νοιάστηκε κανένας να το γκρεμίσει ή να το επισκευάσει*[29]. Μόνο ένα άλλο σπίτι, εκεί που θα καταφύγει η Βαγγελία για να σώσει το αγέννητο παιδί της, εκπληρώνει τον προορισμό του σαν καταφύγιο[30]. Αυτό το σπίτι, που αρχικά η Ισμήνη και η Βαγγελία πήγαν να δουν για να σωθεί εκεί ο Άγγελος, ήταν αρκετά μακριά από τη γειτονιά τους. *Φτάσανε σ'ένα μικρό σπίτι με κάγκελα φορτωμένα πρασινάδα. Ένας ήσυχος περιποιημένος κήπος, λίγα σκαλιά, η πόρτα*[31].

Στην *Καγκελόπορτα* η όψη των σπιτιών συνεχίζει να παρακολουθεί τη μοίρα και τα συναισθήματα των κατοίκων. Η Βαγγελία όσο ήταν έγκυος είχε δίπλα τις ένα βάζο με λουλούδια, αλλά όπως διαταράχτηκαν οι σχέσεις του Αντώνη και της Βαγγελίας, έτσι έγινε και το σπίτι τους[32]. Όσο δούλευε καλά το υφαντουργείο *η αυλή έχει γίνει τώρα σωστός κήπος. Φουντώσανε πάλι οι γλάστρες στα πεζούλια κι' η σκάλα είναι ολάνθιστη, ως την ταράτσα*[33]. Όσο είχε ελπίδα για τον Άγγελο, η Ισμήνη πότιζε τις γλάστρες. Όμως όταν απελπίστηκε για τον Άγγελο, τις άφησε να ξεραθούν. 336 Για την *Καγκελόπορτα* η Κοκκινίδου παρατηρεί: «Στο *Καγκελόπορτα*. ο ορίζοντας μεγαλώνει όπως και ο βαθμός της ενεργής συμμετοχής των ηρώων στην αλλαγή της μοίρας τους και των συνθηκών της ζωής τους. (Οι ήρωες ποτέ δε θα αποκτήσουν πλήρη γνώση της φύσης του πλέγματος των σχέσεων και των εξουσιών που ρυθμίζει τη ζωή τους)»[34].

Η πόλη στην *Καγκελόπορτα* διαφέρει από την πόλη στο *Άνθρωποι και σπίτια*, έχει αναπτυχτεί. Αν και οι περισσότεροι άνθρωποι ήταν ακόμα απασχολημένοι με τις προσωπικές ανάγκες και τα προβλήματα, ο Αντώνης σκεφτόταν την ανάπτυξη της πόλης. *Η πολιτεία αυτή χρειάζεται καλύτερους δρόμους και πολλές φωτεινές επιγραφές, σκέφτηκε ο Αντώνης*[35]. Η ζωή έγινε πιο βιαστική, οι άνθρωποι πιο τεντωμένοι και ανήσυχοι. Στον Άγγελο, όταν βγήκε στον έξω κόσμο μετά από μερικά χρόνια, όλα φάνηκαν πιο εντυπωσιακά, πιο γυαλιστερά. *Οι δρόμοι γέμισαν πολυκατοικίες, ηλεκτρικά ψυγεία, ραδιόφωνα, όμορφες γυναίκες και βιαστικούς ανθρώπους. Στον καπιταλισμό, ο καθένας σπάει το κεφάλι του για να βρει με ποιον τρόπο*

βιαστικά, με μικρά βήματα, ώμο με ώμο, γυρίζοντας τα κεφάλια προς τη μεριά που χαράζει, για να σταθούν κοφτά κι' ολόισια και να ταχτοποιηθούν απ'την ακαταστασία της νύχτας. (Φραγκιάς 1962, 11)

[29] (Φραγκιάς 1962, 29) Επίσης: *Το δωμάτιο είναι στενό, το κρεβάτι, το τραπέζι, ένα μπαούλο και μια στοίβα εφημερίδες στη γωνία.* (Φραγκιάς 1962, 173)

[30] (Σταυροπούλου 2001, 132)

[31] (Φραγκιάς 1962, 395) Επίσης: *Τρία καθαρά ευρύχωρα δωμάτια με μεγάλα παράθυρα, η κουζίνα, η βεράντα στον κήπο, μοναχικό, γαληνεμένο.* (Φραγκιάς 1962, 396)

[32] *Τώρα πια δε μπορείς να κυκλοφορήσεις στο δωμάτιο έτσι που μπερδεύτηκαν όλα.* (Φραγκιάς 1962, 325)

[33] (Φραγκιάς 1962, 373)

[34] (Κοκκινίδου, 100)

[35] (Φραγκιάς 1962, 188)

βγάζει λεφτά ο άλλος[36]. Παρακολουθούμε πως αυτή η ανάπτυξη εστιάζει την προσοχή των ανθρώπων σε υλικά αγαθά και ήδη αρχίζει και φέρνει κάποιο είδος απομόνωσης, χτίζει τοίχους μεταξύ των ανθρώπων, ακόμα και στα πλαίσια της οικογένειας[37]. Αυτή η κατάσταση αναμφισβήτητα αναγγέλλει τα γεγονότα που ακολούθησαν στο *Πλήθος*.

Στον πρώτο τόμο του *Πλήθους* υπάρχουν πολλές περιγραφές της πόλης και ακόμα από την πρώτη περιγραφή καταλαβαίνουμε ότι αυτή η πόλη διαφέρει πολύ από την πόλη που περιγράφεται στην Καγκελόπορτα και ότι το περιβάλλον είναι πλέον εχθρικό. Όπως αναφέρει η Έρη Σταυροπούλου, το Πλήθος *διαδραματίζεται σε μια σύγχρονη αχανή μεγαλούπολη, όπου η ζωή έχει καταντήσει εφιαλτική*[38]. Η πόλη έχει γεμίσει με σήματα και υπάρχουν συχνές αναφορές σ'αυτά[39]. Η κάθε περιγραφή της πόλης τονίζει την εχθρότητα του περιβάλλοντος. *Τα φανάρια χάλασαν, δεν αλλάζουν. Το μεταλλικό ποτάμι με την ορμή του κάνει τις όχθες του απλησίαστους κόσμους*[40]. Το λεωφορείο ξαφνικά περνάει από άλλο δρόμο, και οι άνθρωποι περιμένουν άδικα στη στάση. Τα μεγάλα αγάλματα όταν πέφτουν κλείνουν τους δρόμους και τις λεωφόρους. *Όπου πέφτει το μάτι σου βλέπεις σπίτια. Αμέτρητα παράθυρα, προσόψεις, μπαλκόνια, φωταγωγοί, σκάλες της ταράτσας, τέντες, κοφτές μεσοτοιχίες, κάγκελα. Ένα παράθυρο σε χιλιάδες άλλα. Εκατομμύρια άνθρωποι ξύπνησαν σήμερα, μα το τοπίο φαίνεται ακατοίκητο*[41]. Οι μπουλντόζες τρώνε το έδαφος, μπορούν πάντα να πλησιάσουν στο σπίτι του καθενός. Ο Νίκος Κλάδης έβλεπε όλη την πόλη ως έναν οργανισμό που πάσχει[42]. Στην πόλη υπήρχε αποξένωση[43]. *Αν φανεί κάποιος, κρατάει έτοιμο το κλειδί στο χέρι, βιάζεται ν'*

---

[36] (Φραγκιάς 1962, 48), Επίσης: *Τα σπρωξίματα, οι φωνές, η πρωινή βιασύνη.* (Φραγκιάς 1962, 150)

[37] *Με τις ώρες οι δρόμοι αλλάζουν όψη σα ζωντανά πρόσωπα, άλλοι άνθρωποι περνάνε δίπλα σου κι' η άσφαλτος συνεχίζει να σ'ακολουθεί και να σε περιζώνει. Και συ μένεις πάντα ένα κινητό σημείο σ'έναν κινούμενο κόσμο, που ακόμα δεν μπορείς ν'ανακαλύψεις το ρυθμό του.* (Φραγκιάς 1962, 48)

[38] (Σταυροπούλου, 111)

Οι δυσκολίες αυξάνονται και με τα χαντάκια. Εργασίες για υπόγεια δίκτυα, καλώδια, υπονόμους και σωληνώσεις συνεχίζονται ή έχουν διακοπεί από χρόνια. Σκάβουν και τα παρατάνε κι αλλού σωριάζουν υλικά για κάποιο έργο που δεν αρχίζει. Μεγάλοι δρόμοι έχουν αποκλειστεί γι'άγνωστη αιτία, πλατείες και τετράγωνα ολόκληρα γίνονται απλησίαστα με τις τάφρους και τα σανιδώματα που τα περιζώνουν. σ. 10

[39] *Όπου και να γυρίσεις θα δεις σήματα. Δείκτες, βέλη, απαγορευτικά, φανάρια, κατευθυντήριες γραμμές κι επιτακτικές οδηγίες ορίζουν με χίλιους τρόπους πώς να βαδίσεις. Σήματα στις γωνιές, σε πινακίδες, σε στύλους, στους τοίχους, πολλά κρέμονται από τα σύρματα κι άλλα απλώνονται στην άσφαλτο με πελώρια λευκά γράμματα. Στάσου, προχώρα, στρίψε, γύρνα πίσω, πήγαινε γρήγορα. Όλα κανονίζονται με σήματα. Τι πρέπει να κάνεις και τι ν'αποφύγεις. Αν οι ενδείξεις έμεναν σταθερές, θα βρισκόταν κάποιος ρυθμός έστω με λίγη περισσότεροι κούραση. Τώρα όμως πέφτεις αδιάκοπα σε καινούριες οδηγίες που δεν είναι τίποτ'άλλο από αυστηρές προσταγές.* (Φραγκιάς 1985, 11)

[40] (Φραγκιάς 1985, 30) Επίσης: *Στις στάσεις των λεωφορείων η άβουλη αναμονή δίνει σ'όλους την ίδια ανέκφραστη μάσκα.* (Φραγκιάς 1985, 33)

[41] (Φραγκιάς 1985, 56-57)

[42] *Στην πολιτεία αυτή οι άνθρωποι ζουν τυχαία. Οι σχέσεις τους έχασαν τη συνοχή τους, οι συνδέσεις χαλάρωσαν σαν να κόπηκαν οι αγωγοί που τους φέραν σε συνάφεια. Αρπαγή χρόνου, λεηλασίες εργασίας και μόχθου αποστράγγισαν τα ψυχικά αποθέματα, όγκοι περιττού και ασήμαντου τους καταπλάκωσαν, η κατανάλωση της ευτέλειας αυξήθηκε ως τον κορεσμό.* (Φραγκιάς 1985, 71)

[43] *Οι τιμωρημένοι δρόμοι μένουν άδειοι. Κουρτίνες σμιχτές κι από μέσα βρίσκεται κάποιος. Στις γρίλιες κρυφοκοιτάζουν μάτια.* σ. 108. *Νύχτα. Ψιλοβρέχει. Κλειστά θαμπωμένα τζάμια, κόκκινα φώτα μπροστά σου, αμέτρητες μικρές φωτιές σαν άρρωστα μάτια που απομακρύνονται. Τόσοι κινούνται, μα κανένας δεν προχωρεί.*

αποσυρθεί. Φροντίζει να μη μάθουν τίποτα γι'αυτόν, κοιτάζει κάτω, θέλει να μείνει άγνωστος και νομίζει πως ασκεί ένα δικαίωμα. Ποια σήματα μας αποξένωσαν τόσο;[44]

Η κοινωνία ήταν εντελώς επικεντρωμένη στην κατανάλωση. *Τα φωτεινά στίγματα και τα χίλια δυο άλλα ευρήματα της τεχνικής των διαφημίσεων οριοθετούν καμπύλες και γιρλάντες για να σου φωνάξουν τελικά μια προσταγή: «Αγόρασε.»*[45]

Είναι πολλά τα στοιχεία που τονίζουν ότι η πόλη δεν είναι φιλική προς τους κατοίκους της. Η περίφραξη που συναντάνε ως εμπόδιο δύο άτομα που αγαπιούνται, ο Θάνος και η Έλλη, είναι ένα από αυτά τα στοιχεία. Σύντομα αντιλαμβανόμαστε ότι τα εμπόδια είναι πολλά, αλλά και ότι οι περισσότεροι άνθρωποι έχουν μάθει να ζουν με αυτά, έχουν συμβιβαστεί[46]. Φαίνεται ότι το θεωρούσαν αναπόφευκτο να προσαρμοστούν σε μια τέτοια πόλη και ότι θα ήταν άσκοπο να προσπαθήσουν να αλλάξουν κάτι[47].

Υπήρχαν όμως ελάχιστοι άνθρωποι που κατάλαβαν τον κίνδυνο και την ανάγκη να αντισταθούν, ο καθένας στα πλαίσια των δυνατοτήτων του. Η πόρτα στην οποία χτύπησε η Έλλη όταν πήγε για συνέντευξη για δουλειά ήταν ψεύτικη, την είχαν κολλήσει στον τοίχο για να δείχνει ότι υπάρχει πόρτα. Όπως παρατήρησε ο Θάνος, αυτό δεν ήταν κάτι που αφορούσε μόνο την Έλλη, ήταν *μια ειδοποίηση για όλους, πολύ πιο αποδοτική από τον ατομικό αποκλεισμό*[48]. Ο Θάνος είπε στην Έλλη ότι δεν ήταν ψεύτικες μόνο οι πόρτες, αλλά και ολόκληρα κτίρια ήταν χάρτινα, είχαν μόνο πρόσοψη και από μέσα τίποτα.

Στην πόλη επικρατούσε η βιασύνη[49]. Ο Άγης Πετρίδης όμως αρνιόταν να βιαστεί και γι' αυτό έπρεπε να τιμωρηθεί.

Η αποξένωση επικρατούσε παντού. Οι άνθρωποι ήταν αποξενωμένοι ο ένας από τον άλλον ακόμα και μέσα στην ίδια οικογένεια[50]. Όπως πολύ σωστά παρατήρησε ο Τάκης Καρβέλης, όλοι ζουν και συνωστίζονται καθημερινά σε μια μεγαλούπολη, όπου η φθορά των

Ταμπέλες, φώτα στα κτίρια και στα νερά του δρόμου. Όλα γίναν ανταύγειες, παγίδες, παντού παραμονεύει η ασάφεια και πίσω από την ασάφεια το σύμβολο, (Φραγκιάς 1985, 389-390)

[44] (Φραγκιάς 1985, 107)

[45] (Φραγκιάς 1985, 126)

[46] *Η πόλη έχει χιλιάδες δρόμους και δρομάκια. Θα πας πολύ μακριά, θα κάνεις γύρους, άσκοπες περιφορές για να εισχωρήσεις, αν βρεις την ωφέλιμη διαδρομή. Πολλοί ακολουθούν τα σήματα και είναι ευχαριστημένοι. Αναζητούν τη σιγουριά και ησυχάζουν. Δεν τους ενοχλεί ούτε το αίμα ούτε το κόστος της ασυναρτησίας τους.* (Φραγκιάς 1985, 21-22)

[47] *Οι δείκτες και τα χαντάκια είναι στοιχεία του κόσμου μας. Δεν γίνεται να τ'αποφύγεις ούτε ν'απαλλαγείς από το μπέρδεμά τους. Μέσα σ'όλα αυτά είσαι υποχρεωμένος να βρίσκεις τον δρόμο σου, ν'ανακαλύπτεις το ξεχωριστό σημάδι, έστω μια κίνηση που είναι ζωτική ένδειξη για σένα.* (Φραγκιάς 1985, 24)

[48] (Φραγκιάς 1985, 29)

[49] *Η βιασύνη είναι μια μορφή βίας, μια εξοντωτική άσκηση που την εκτελείς εκβιαστικά και το χειρότερο με τη βεβαιότητα πως είναι πάντα ωφέλιμη και αναγκαία.* σ. 35 *Στους πρωινούς δρόμους κυλάνε αραιές οι σειρές των ανθρώπων που θέλουν να προλάβουν. Στόχος του είναι να κερδίσουν την κρίσιμη είσοδό τους σε κάποια δουλειά.* (Φραγκιάς 1985, 239)

[50] *Ο κάθε ένικος τοποθετείται στη θέση του όπως μπαίνει σε συρτάρι. Κλειδώνεται και τελειώνει. Έχει και τηλεόραση, κλιματισμό, ψυγείο, πλυντήριο, κομφόρ, επιπλώνει και διακοσμεί χώρους υποδοχής μα κανένας δεν χτυπάει την πόρτα. Ευτυχώς που υπάρχουν τα κοινόχρηστα, τα σκουπίδια, οι θόρυβοι και τα χαλασμένα υδραυλικά που μουλιάζουν τους τοίχους για να βρίσκουν με τους καβγάδες κάποια συνάφεια.* (Φραγκιάς 1985, 63)

κτιρίων αντικατοπτρίζει την άδεια ψυχική ζωή των ανθρώπων και η ασυναρτησία των σημάτων το χάος και την απορρύθμιση της σύγχρονης ζωής. Κατοικούν σε σπίτια-σπήλαια[51].

Στο μυθιστόρημα γίνεται λόγος και για την αρρώστια των σπιτιών[52]. Η Σταυροπούλου αναφέρει ότι στο *Πλήθος* τα σπίτια πάσχουν από μια ανεξήγητη αρρώστια, σαν μια βαριά μόλυνση, που κανείς δεν μπορεί να βρει την αιτία της. *Το άρρωστο σπίτι άλλοτε έχει ταραχή και άλλοτε καίγεται στον πυρετό*[53]. Παρουσιάζεται έτσι συμβολικά η δυστυχία των κατοίκων που αντανακλάται τόσο ζωηρά πάνω τους, αλλά και η φθορά και η σήψη της πολιτείας που τελικά βαραίνει πάνω στους ανθρώπους[54]. Άλλωστε, η αίσθηση της κατοικίας ως ιδιωτικού, προσωπικού ή οικογενειακού χώρου έχει εντελώς ατονήσει[55]. Ο Νίκος Κλάδης είπε: *«Μια άρρωστη ατμόσφαιρα επηρεάζει τη ζωή μας περισσότερο απ' όσο καταλαβαίνουμε»*[56] Στο σπίτι της Μαργαρίτας παρατήρησε μια υποχώρησης της αρρώστιας. Την ρώτησε αν σκέφτηκε ποτέ ότι αυτά που ακούει είναι απλά μια ομαδική μυθοπλασία. Η Μαργαρίτα είπε: *«Σήμερα το καθετί κρύβει πίσω του και κάτι άλλο»*[57]. Ο Τάσος, ο ξάδερφος της Κλειώς, αρνήθηκε να μείνει σε άρρωστο σπίτι και κοιμόταν κάτω από ένα δέντρο στο δάσος. Η απάντηση στην ερώτηση τι είναι η αρρώστια των σπιτιών παρουσιάζεται από τους ίδιους τους ήρωες. *Η μόλυνση βρίσκεται μέσα μας και μεταξύ μας. Φέρνει κούραση, συχνά παραλύει και θαμπώνει. Δεν είναι μόνο η δυσκολία στην αναπνοή, μας εμποδίζει να μιλήσουμε, δεν μεταδίδονται φωνές, όλα διαλύονται σε ξέφτια και καταλήγεις πως δεν αξίζει τίποτα*[58]. Ο Νίκος είπε: *«Όπου αυξάνεται ο φόβος λιγοστεύει το Αύριον, χάνεται. Τα σπίτια αρρωσταίνουν γι' αυτόν τον λόγο. Στους δρόμους κυκλοφορεί ο φόβος, τρυπώνει μέσα σ' αυτά, γεννάει σιωπή και παγωνιά. Και η συνείδηση των ανθρώπων λιώνει, τα λόγια τους χάνονται, η πολιτεία είναι άρρωστη»*[59]. Η Κλειώ είπε στον πατέρα: *Το σπίτι εκείνο ήταν άρρωστο μέσα του, οι τοίχοι είχαν γίνει ζυμάρι από την αποξένωση, μας βόλευε τότε όλους. Δεν μειώνεσαι αν πεις σε κάποιον πως τον αγαπάς ούτε είναι ντροπή να του μιλήσεις…»*[60]. Ο Βαγγέλης Ραυτόπουλος περιέγραψε με λίγα λόγια

---

[51] (Καρβέλης 1988, 23)

[52] *Τον τελευταίο καιρό φαίνονται απότομα γερασμένα. Σε πολλά οι τοίχοι μαδάνε, η όψη τους γίνεται τραχιά και τρίβεται. Διακρίνονται σπυριά και φαγώματα, κάποια φθορά κατατρώει τα υλικά τους. Οι ειδικοί παραδέχονται ότι τα σπίτια της πολιτείας πάσχουν από ανεξήγητη αρρώστια. Κάποιο στοιχείο της ατμόσφαιρας προσβάλλει τις προσόψεις και τις κάνει να τρίβονται σαν κιμωλία.* (Φραγκιάς 1985, 33) *Η αρρώστια των σπιτιών είναι πραγματική. Όταν ένα σπίτι προσβληθεί, οι τοίχοι παρουσιάζουν σε διάφορα σημεία μια τραχύτητα σαν κάποιος να τους έξυσε. Ύστερα ο ερεθισμός προχωρεί, ξεπροβάλλουν εξανθήματα που σε λίγες μέρες πυκνώνουν εδώ κι εκεί. Αργότερα τα σπυριά φουσκώνουν, ακολουθεί η απολέπιση. Ξεκολλάνε λεπτές φλούδες και ο τοίχος μαδάει…Στην αρχή η αρρώστια δεν φαίνεται, την καταλαβαίνεις όταν προχωρήσει…* (Φραγκιάς 1985, 52)

[53] (Φραγκιάς 1985, 58)

[54] (Σταυροπούλου 2001, 132-133)

[55] (Σταυροπούλου 2001, 133)

[56] (Φραγκιάς 1985, 55-56)

[57] (Φραγκιάς 1985, 56)

[58] (Φραγκιάς 1985, 256). Επίσης: *Ο φόβος, η κούραση και η κατάπτωση είναι μόλυνση*. (Φραγκιάς 1985, 258)

[59] (Φραγκιάς 1986, 359-360)

[60] (Φραγκιάς 1986, 364-365)

το ουσιαστικό θέμα του Πλήθους. *Οι προσόψεις των σπιτιών καταρρέουν, οι τοίχοι αρρωσταίνουν, δρόμοι και ολόκληρες συνοικίες ανασκάπτονται, εξαπολεύεται πόγκρομ όχι μόνο κατά της μνήμης, αλλά και της ανθρώπινης μορφής*[61].

Θα προσπαθήσουμε τώρα να δώσουμε απαντήσεις στις ερωτήσεις που θέσαμε στην αρχή της εργασίας. Είναι φανερό ότι η επιρροή που τα σπίτια έχουν στους κατοίκους τους και στα τρία μυθιστορήματα που εξετάσαμε είναι ένα είδος αλληλεπίδρασης, που τονίζεται και από αρκετούς μελετητές. Η Σταυροπούλου αναφέρει ότι ο *χώρος δεν είναι απλώς ένα άψυχο σκηνικό, αλλά παίζει καθοριστικό ρόλο ctην υπόθεση, επηρεάζοντας ουσιαστικά την τύχη των ηρώων του*[62]. Μπορούμε να συμπεραίνουμε ότι τα σπίτια ακολουθούν τη μοίρα των κατοίκων τους, που σημαίνει ότι πιο πολύ οι ψυχολογική και οι συναισθηματική κατάσταση των κατοίκων επηρεάζει την κατάσταση των σπιτιών, παρά το αντίθετο. Σε κάθε έργο αυτή η κατάσταση επηρεάζεται από την κατάσταση όλης της κοινωνίας εκείνης της εποχής, οπότε η κατάσταση των σπιτιών επηρεάζεται από τις κοινωνικές συνθήκες της κάθε εποχής. Στο *Πλήθος* τα σπίτια κατεδαφίζονται και παρουσιάζεται ακόμα και το φαινόμενο της μη δυνατής πρόσβασης στα σπίτια, για το οποίο η Κοκκινίδου αναφέρει ότι το σύστημα απαγορεύει πρόσβαση στα σπίτια, επειδή αυτά είναι φορέας μνήμης ιστορικής, συλλογικής και προσωπικής, και αυτήν την χάνουν τα πρόσωπα του *Πλήθους*[63].

Η πόλη του κάθε μυθιστορήματος είναι ένας χώρος έντονα χρωματισμένος κοινωνικά και σε καμία περίπτωση δεν είναι φιλικός και προστατευμένος. Στο *Άνθρωποι και σπίτια* αυτή η έλλειψη της φιλικής ατμόσφαιρας οφείλεται πιο πολύ στους φόβους και προβλήματα επιβίωσης που κουβαλάνε ασταμάτητα οι κάτοικοι, ενώ, αρχίζοντας με την *Καγκελόπορτα*, πιο δραστικό ρόλο παίρνει και το σύστημα, το οποίο παίρνει άδικες αποφάσεις που ορισμένοι άνθρωποι πληρώνουν και με τη ζωή τους. Στο *Πλήθος* οι αποφάσεις είναι στην πρώτη ματιά παράλογες και τυχαίες, ενώ ουσιαστικά είναι πολύ καλά σχεδιασμένες και έχουν βαθιές και επικίνδυνες συνέπειες. Η κίνηση στην πόλη δεν είναι ποτέ εντελώς ελεύθερη. Στο *Άνθρωποι και σπίτια* υπάρχει μια φανερή ελευθερία, που είναι όμως περιορισμένη στα όρια της συγκεκριμένης γειτονιάς. Στην *Καγκελόπορτα* οι ήρωες διασχίζουν πολύ μεγαλύτερες αποστάσεις, αλλά πουθενά δεν φαίνεται ότι αυτή η κίνηση τους φέρνει χαρά και την αίσθηση πραγματικής ελευθερίας να ζήσουν τη ζωή τους όπως θα την ήθελαν. Στο *Πλήθος* τα πάντα, έτσι και η κίνηση, καταλήγουν σε μια αυταπάτη. Ακόμα και ένα μακρινό ταξίδι είναι κάτι που γίνεται χωρίς τη θέληση των ηρώων ή δεν γίνεται εκεί που θέλουν ή δεν γίνεται αν και το

[61] (Ραυτόπουλος, 24)
[62] (Σταυροπούλου 2001, 115)
[63] (Κοκκινίδου, 102)

θέλουν πολύ. Μας δημιουργείται η εντύπωση ότι τα πάντα είναι αντίθετα από εκείνα που θα έκαναν τους ανθρώπους ευτυχισμένους.

Στα τρία μυθιστορήματα που εξετάσαμε παρουσιάζεται η περίοδος περίπου τεσσάρων δεκαετιών του δεύτερου μισού του εικοστού αιώνα. Παρατηρούμε πως η Αθήνα αλλάζει. Από τα μικρά, φτωχά, ακόμα και καμένα σπίτια του μεταπολέμου μεταμορφώνεται σε μια πραγματική μεγαλούπολη. Ήσυχες γραφικές συνοικίες γίνονται άψυχες και θορυβώδεις. Τα σπίτια μεγαλώνουν, γίνονται πολυκατοικίες, αλλά μαζί τους μεγαλώνει και η αποξένωση, όχι μόνο μεταξύ γειτόνων, αλλά και μέσα στις οικογένειες. Η οικονομική κρίση, η οποία ήταν λογική μετά τα χρόνια του Β Παγκοσμίου Πολέμου και του Εμφύλιου ξεπερνιέται, έστω προσωρινά, αλλά εμφανίζονται ακόμα πιο επικίνδυνες κρίσεις, όπως οι καταναλωτική, η οποία βάζει δύναμη στα χέρια των ελάχιστων ανθρώπων και στερεί διάφορες ελευθερίες από όλους τους άλλους, όπως και η υπαρξιακή, με την έννοια του νοήματος της ύπαρξης και της ουσίας της ζωής. Οι άνθρωποι, χάνοντας την ελευθερία, χάνουν τον εαυτό τους και το νόημα όλης της ύπαρξης χάνεται. Μπορούμε με λύπη να συμπεραίνουμε ότι το τελευταίο έργο του Φραγκιά ήταν προφητικό πολύ περισσότερο απ΄ό,τι θα θέλαμε να ήταν, όπως και ότι δεν κατάφερε να μας προειδοποιήσει, επειδή μάλλον δεν ήμασταν έτοιμοι να το ακούσουμε.

Δεν μπορούμε να αποφύγουμε την απορία για το πότε ακριβώς άλλαξαν οι άνθρωποι του Άνθρωποι και σπίτια, οι οποίοι είχαν μικρές ανάγκες και ήξεραν τις πραγματικές αξίες. Ήθελαν μια σταθερή δουλειά, μια στέγη που δεν στάζει βροχή, μια βόλτα με την οικογένεια την Κυριακή και δύο θερμές κουβέντες με τους φίλους. Πότε ακριβώς έγιναν απαθείς, ρομπότ που εκτελούν τις εντολές των άλλων και ζουν τη ζωή που δεν είναι καθόλου δική τους. Τι φταίει; Χάθηκαν οι ελπίδες; Θα πληθύνουν οι ελάχιστοι ξύπνιοι ή θα εξαφανιστούν; Αυτό θα το δείξουν τα χρόνια που έρχονται.

Βιβλιογραφία

Καρβέλης, Τάκης: «Αντρέας Φραγκιάς», *Η μεταπολεμική πεζογραφία. Από τον πόλεμο του ’40 ως τη δικτατορία του ’*67, τόμ. Η΄, Σοκόλης, Αθήνα 1988

Κοκκινίδου, Μαρίνα: «Η πόλη στην πεζογραφία του Αντρέα Φραγκιά», περ. *Θέματα Λογοτεχνίας*, τχ. 40 (2009).

Μηλιώνης, Χριστόφορος: «*Τα «καλοκινήματα» στο* Άνθρωποι και σπίτια», περ. *Αντί*, Περίοδος Β΄, τχ. 714 (2000).

Παπαγεωργίου Γ. Κώστα: «Άνθρωποι και σπίτια, Μία πρώιμη εκδοχή του παραλόγου στην πεζογραφία του Αντρέα Φραγκιά», περ. *Αντί*, Περίοδος Β΄, τχ. 714 (2000).

Ραυτόπουλος, Δημήτρης: «Από τον λαό στο πλήθος», *Αντί*, Περίοδος Β΄, τχ. 714 (2000).

Σταυροπούλου, Έρη: *Προτάσεις ανάγνωσης για την πεζογραφία μιας εποχής*, Εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα 2001.

Σταυροπούλου, Έρη: «Το Πλήθος: ένα μεταμοντέρνο έπος», περ. *Διαβάζω*, τχ. 426 (2002).

Φραγκιάς, Αντρέας: *Άνθρωποι και σπίτια*, Κέδρος 1955

Φραγκιάς, Αντρέας: *Η Καγκελόπορτα*, Κέδρος 1962

Φραγκιάς Αντρέας: *Το Πλήθος*, τόμ. Α΄, Κέδρος 1985

Φραγκιάς Αντρέας: *Το Πλήθος*, τόμ. Β΄ Κέδρος.
Χατζηβασιλείου, Βαγγέλης: «Επαναληπτικό μοντάζ – Ξαναδιαβάζοντας το Πλήθος του Αντρέα Φραγκιά», περ. *Αντί*, Περίοδος Β΄, τχ. 714 (2000).